

The scope of the trials in the personal life of Imam Riḍā (PBUH)*

Ali Safaeinia ¹ Yahya Mirhoseini ² Mohammadmehdi Kheibar ³

Ali Mohammad Mirjalili ⁴

* We dedicate this writing to the martyrs of the Dena Naval Group—those who endured the ordeal of fire, injury, and drowning. While Imam Riḍā (peace be upon him) taught patience and perseverance in the depths of estrangement, slander, reproach, and poisoning, these men applied that same lesson in the heart of the ocean, in their victimhood. These men, proved that tribulation is not a sign of God's wrath, but rather an indication of a servant's worthiness. Imam Riḍā through patience, and the martyrs of Dena through sacrifice, both responded to the test with riḍā (contentment). For them, affliction was not the end of the path; it was the beginning of immortality.

1. MA, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran: Ali9658991@gmail.com

2. Associate Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran (Corresponding Author): Mirhoseini@meybod.ac.ir

3. Ph.D, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran: kheibarmohammadmehdi@yahoo.com

4. Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran: Almirjalili@meybod.ac.ir

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
July 23, 2024

In Revised Form:
September 24, 2024

Accepted:
October 12, 2024

Published Online:
May 05, 2026

Divine trials and afflictions are among the inevitable realities of human life. Hence, the prophets and awliyā' Allāh, as the chosen ones of God, are not and have not been exempt from this immutable divine tradition. In Shia doctrine, the prophet Muḥammad and the Ahl al-Bayt are introduced as exceptional models for religious upbringing. For the Shia, the Imam is the exemplary and perfect human being, a model in every respect, and is endowed with infallibility ('iṣma) and divine protection. Consequently, by adhering to the conduct of their leaders in similar situations—particularly during trials and hardships—the followers can learn from their Imams and apply these lessons in their own lives, thereby attaining desired perfection. Therefore, the manner in which the guiding Imams faced the afflictions encountered in their lives requires careful analysis and methodological study. This research endeavors to provide an appropriate model for coping with hardships and trials by examining the conduct and method of the eighth Imam in facing personal afflictions and difficulties. The imprisonment of his father and the consequent deprivation of his presence, the disobedience of certain relatives, false accusations—including the pursuit of power and the practice of sorcery and magic—the accusation of bringing ill omen and causing drought, remaining childless until the age of forty, and the imposition of restrictions

Cite this The Author (s): Safaeinia, A; Mirhoseini, Y; Kheibar, M; Mirjalili, AM (2026). The scope of the trials in the personal life of Imam Riḍā (PBUH): Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 14, Issue 1, Spring 2026, Serial Number 53 – (187- 213)-

[DOI:10.22034/farzv.2024.469448.2024](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.469448.2024)

(ḥaṣr) and lack of freedom of action, were among the personal trials in the life of Imam Riḍā. Finally, the Imam's strategies for confronting the aforementioned afflictions have been indicated.

Keywords:

Affliction, Suffering, Trial, Imam Riḍā, Sirah of the Ahl al-Bayt

Introduction

In Islam, it is emphasized that all human beings are subject to divine trials. These trials are particularly intricate and formidable for religious leaders, as they serve to manifest their station and dignity. Furthermore, the successful navigation of divine trials by religious leaders provides a model for their followers' conduct in life. Consequently, examining the lives of religious leaders through the lens of divine trials and their responses to them holds significant educational value and is of great importance.

Methods

The present research is based on analytical-descriptive method, with the help of library sources, in order to identify the trials of Imam Riḍā within the scope of his personal life and to ascertain his manner of confronting them.

Discussion and conclusion

Following this general introduction, the present article focuses on the life of the eighth Imam of the Shia, 'Alī ibn Mūsā, known as Imam Riḍā (peace be upon him). His lifetime (148–203 AH / 765–818 CE), and particularly the period of his Imamate, constituted a unique era. Notably, during the second phase of 'Ab-bāsid rule—and following the Arab-centric policies of the Umayyad Caliphate as well as the Muslims' growing acquaintance with Persian and Hellenic cultures—favorable conditions emerged. On one side, non-Islamic religions actively propagated their doctrines and beliefs; on the other hand, various Islamic sects and schools of thought emerged and devoted themselves to consolidating their theological positions. Additionally, one of the Imam Riḍā's most significant and extensive concerns lay within the intra-religious front, as even the Imāmī Shia had fallen into disarray and fragmented into numerous factions and currents. In other words, during Imam Riḍā's lifetime, the Shia were experiencing a state of maximal divergence. On the one hand, disagreements over identifying the new Imam following the martyrdom of the previous Imam had given rise to factions

such as the Faḥḥiyya, Ismā'īliyya, and Wāqifa. On the other hand, various extremist (ghuluw) and delegationist (tafwīd) ideas had attracted groups of Shia toward themselves. Undoubtedly, the most significant event in the Imam's life was the offer of the succession to the caliphate (wilāyat al-'ahd) by al-Māmūn and the Imam's compelled acceptance of it.

Divine trials concerning religious leaders can be classified into three categories: "personal," "socio-political," and "those related to the Preaching of religion." This research endeavors to provide an appropriate model for coping with hardships and trials by examining the conduct and method of the eighth Imam in facing personal afflictions and difficulties. The major personal afflictions of Imam Riḍā are as follows:

1. Perhaps the earliest suffering and trial experienced by Imam Riḍā was the imprisonment of his father, Mūsā ibn Ja'far. A significant portion of Imam Kāzīm's noble life was spent in captivity. On the second occasion, this imprisonment lasted four years and ultimately led to martyrdom. During this period, Imam Riḍā was deprived of the physical presence of his father. In response to his father's imprisonment, Imam Riḍā adopted the strategy of "beautiful patience" (ṣabr jamīl).

2. Another affliction and hardship endured by Imam Riḍā was the disobedience of a number of his brothers, who refused to follow the testament (waṣiyya) of Mūsā ibn Ja'far acknowledging the Imam's succession. In other words, these individuals joined Wāqifa movement. Regarding the cause of their deviation, some scholars have pointed to a combination of factors, including traces of extremism (ghuluww), taqiyya, the non-designation of the succeeding Imam, and the esoteric concept of Mahdism. Others have broadly cited religious doubts. However, in some narrative sources, their self-interest and greed are mentioned as contributing factors. The Imam's primary strategy was to endeavor to guide them.

3. Imam Riḍā not having a child until after the age of forty, and the ensuing exploitation of this fact by his opponents, constituted another personal trial. To elaborate, Imam Riḍā had not fathered any child until the year 195 AH, by which time his noble age had surpassed forty and fertility naturally begins to decline. This was while, according to Shia beliefs, on the one hand, the Imam must be free from any disease or defect, including sterility. On the other hand, there must be a child to continue the line of Imamate. This very issue had become a source of concern for the Shia. The delay in the birth of Imam Jawād not only caused anxiety but also provided ammunition for the criticism and reproach of the Imam's opponents, including the Wāqifa. In facing this trial, Imam Riḍā

adopted the strategy of “em-ploying news of the unseen (ikhbār bi al-ghayb) and directing attention to the di-vine tradition (sunnat Allāh).”

4. The circulation of false accusations throughout society constituted another severe trial for the Imam. For instance, after the ‘Abbāsīd caliph al-Māmūn appointed Imam Riḍā as his crown prince (walī al-‘ahd), a period of drought occurred in the city of Marv. At that time, some of the Imam’s opponents and those close to al-Māmūn began to utter baseless statements, attributing the drought to the Imam’s ill omen. In response to the “accusation of bringing bad luck and attributing the drought” to himself, the Imam adopted the strategy of “directing attention to a true dream (ru’yā ṣādiqa) and performing the prayer for rain (ṣalāt al-iṣtisqā’).” As a re-sult of the subsequent rainfall and the end of the drought, the false accusation and rumor ultimately led to the manifestation of the Imam’s spiritual station.

5. Another affliction and trial endured by Imam Riḍā was the accusation of seeking power. Some affiliated with the ‘Abbāsīds, by raising the allegation of resorting to sorcery and magic, held such beliefs against the Imam. In response, the Imam adopted the strategy of “clarification and providing a rebuttal.”

6. Another trial was “the imposition of restrictions (ḥaṣr) and the lack of freedom of action by al-Māmūn.” To elaborate, one of the strategies employed by the ‘Abbāsīd caliphs to control the Shia Imams was to impose limitations on the communication between the Imams and their followers. Contrary to the common assumption that Imam Riḍā enjoyed complete freedom of action after becoming crown prince, there exist reports indicating otherwise, and the Imam himself alluded to his lack of freedom. For instance, when the Imam emerged victorious in scholarly debates and the people gained deeper insight into his character, al-Māmūn felt threatened and ordered his chamberlain, Muḥammad ibn ‘Amr al-Ṭūsī, to prevent people from attending the Imam’s debates. In another instance, after being summoned to Marv by the ‘Abbāsīd government, the Imam was separated from his family. On that occasion, while bidding farewell, the Imam instructed his family to weep for him and emphasized that there would be no return from this journey. Regarding this trial, the Imam chose the strategy of “clarification and em-ploying supplication (du‘ā).”

گسترهٔ ابیات زندگی شخصی امام رضا (علیه السلام) *

علی صفایی نیا^۱، یحیی میرحسینی^۲، محمدمهدی خیبر^۳، علی محمد میرجلیلی^۴

* این نوشتار را به «شهادای ناوگروه دنا» پیشکش می‌کنیم؛ آنان که ابتلای آتش، زخم و غرقاب را تجربه کردند. اگر امام رضا(ع) در اوج غربت، تهمت، ملامت و مسمومیت، صبر و استقامت را درس دادند، این مردان در دل اقیانوس و در مظلومیت، آن را به کار بستند. این مردان ثابت کردند که ابتلا نه نشان خشم خدا، که نشانه لیاقت بنده است. امام رضا(ع) با صبر، و شهادای دنا با ایثار، هر دو امتحان را با «رضا» پاسخ دادند. ابتلا برایشان پایان راه نبود؛ آغازی برای جاودانگی بود.

ali9658991@gmail.com

۱. کارشناس ارشد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران؛

Mirhoseini@meybod.ac.ir

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران (نویسنده مسئول)؛

kheibarmohammadmehdi@yahoo.com

۳. دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران؛

almirjalili@meybod.ac.ir

۴. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران؛

چکیده

اطلاعات مقاله

ابتلائیات و آزمایش‌های الهی که به‌مثابه روشی تربیتی محسوب می‌شود، از جمله مسائل گریزناپذیر زندگی است. پیامبران و اولیای الهی که برگزیدگان خدایند، از این سنت مسلم الهی برکنار نبوده‌اند و نیستند. در دین مبین اسلام، رسول خدا ﷺ به نص قرآن و همچنین اهل بیت (علیهم السلام) به نص پیامبر ﷺ، الگوهای ویژه در تربیت دینی معرفی شده‌اند. «امام» برای شیعیان، انسان نمونه و کامل و از هر منظر، الگو بوده و از عصمت و حمایت الهی برخوردار است. از همین رو پیروان در صورت پایبندی به شیوهٔ برخورد آن‌ها در موارد مشابه به‌ویژه ابیات و گرفتاری‌های فردی، سیاسی و اجتماعی ائمه (علیهم السلام) می‌توانند از پیشوایان خود درس بگیرند و در زندگی عملی کنند تا به کمال مطلوب نائل آیند. در واقع، شیوهٔ برخورد ائمه هدی (علیهم السلام) با ابیاتاتی که در زندگی‌شان با آن روبه‌رو شده‌اند، نیازمند روش‌شناسی است. تلاش این پژوهش بر آن است تا از رهگذر بررسی سیره و روش امام هشتم (علیه السلام) در مواجهه با ابیاتات و مشکلات شخصی، الگوی مناسبی برای مقابله با مشکلات و آزمایش‌ها ارائه دهد. زندانی شدن پدر و محروم شدن از آن، نافرمانی برخی خویشاوندان، دادن نسبت‌های ناروا از جمله قدرت‌طلبی و انجام سحر و جادو، تهمت بدشگونی و پدید آمدن خشکسالی، بچه‌دار نشدن تا پس از ۴۰ سالگی و ایجاد حصر و نبود آزادی عمل، از جمله ابیاتات زندگی شخصی امام رضا (علیه السلام) بود. در پایان به شیوه‌های مواجهه حضرت با ابیاتات مذکور اشاره رفته است.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۵/۰۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۷/۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۷/۲۱

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۲/۱۵

ابتلا، رنج، آزمایش، امام رضا (علیه السلام)، سیره اهل بیت (علیهم السلام).

کلیدواژه‌ها

استناد: صفایی نیا، علی؛ میرحسینی، یحیی؛ خیبر، محمدمهدی؛ میرجلیلی، علی محمد: (۱۴۰۵). گسترهٔ ابیات زندگی شخصی امام رضا (علیه السلام). فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار ۱۴۰۵، شماره پیاپی ۵۳ - (۱۸۷-۲۱۳).

DOI:10.22034/farz.2024.469448.2024

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

از منظر شیعیان امامی مذهب، هر یک از ائمه علیهم‌السلام پیشوا و راهنمای تمام بشریت اند و آموزه‌های آنان می‌تواند برای تمامی زمان‌ها، هادی و راهگشا باشد. در فرهنگ شیعه اثناعشری، «امام» مورد تأیید خداوند متعال بوده، از عصمت و حمایت الهی برخوردار است؛ بر همین اساس، امامان علیهم‌السلام انسان نمونه و کامل بوده و از هر منظر، الگو و سرمشق هستند (برای نمونه سخن سیدالشهداء، ر.ک: ابومخنف، ۱۴۱۷ ق: ۱۷۲). به همین دلیل، رفتار و منش آن بزرگواران می‌تواند برای پیروان حجت باشد و راهگشای خوبی برای سعادت و خوشبختی جوامع انسانی تلقی شود.

به علاوه، به دلیل امتیازات و ویژگی‌های خاصی که در شیوه برخورد آنان با آزمایش‌های الهی وجود دارد، پیروان در صورت پایبندی به شیوه برخورد آن‌ها در موارد مشابه، به ویژه ابتلائات و گرفتاری‌های فردی، سیاسی و اجتماعی می‌توانند از پیشوایان خود درس بگیرند و آن‌ها را در زندگی اجرا کنند تا به کمال مطلوب برسند و بدون هیچ انحرافی در مسیر حقیقی تربیت قرار گیرند.

۱-۱. مسئله پژوهش

دوران زندگانی امام رضا علیه‌السلام (۱۴۸-۲۰۳ ق) به خصوص برهه امامت ایشان عصر ویژه‌ای بود. از سویی ادیان و فرقه‌های متعدد ظهور و بروز کرده بود. توضیح آنکه در دوره دوم حکومت عباسیان و با گذر از عرب‌گرایی حکومت بنی‌امیه و همچنین آشنایی مسلمین با فرهنگ‌های ایران و یونان، شرایط مساعدی پدید آمد تا از یک سو، ادیان غیراسلامی به ترویج آرا و عقاید خود همت گمارده و از سوی دیگر، فرق و مذاهب اسلامی متفاوتی سربرآورده و به تقویت اندیشه‌های کلامی خود مشغول شوند (برای نمونه‌ای از گزارش تلاش‌های حضرت در این دو جبهه، ر.ک: ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۱: ۱۵۴-۲۰۴). همچنین آثاری که تنها عنوان آن‌ها برای ما به یادگار مانده است همچون «مجالس الرضا مع اهل الادیان» و «کتاب مناظرات علی بن موسی الرضا» قابل توجه‌اند (نجاشی، ۱۴۰۷ ق: ۳۷، ۵۷، ۲۴۴).

افزون بر کارویژه حضرت در جبهه برون‌دینی و درون‌دینی، یکی از مشغله‌های مهم و پردامنه آن حضرت در جبهه درون‌مذهبی بود؛ چه آنکه شیعیان امامی نیز دچار تشتت و به فرقه‌ها و جریان‌های زیادی منشعب شده بودند. به عبارتی در زمان زندگانی حضرت رضا علیه‌السلام شیعیان در واگرایی حداکثری به سر می‌بردند. از یک سو، اختلاف آنان در شناخت امام جدید پس از شهادت امام پیشین، فرقه‌هایی چون فطحیه، اسماعیلیه و واقفه را به وجود آورده بود و از سوی دیگر

اندیشه‌های متعدد غلو و تفویض، گروه‌هایی از شیعیان را به سمت خود جذب می‌کرد(ن.ک: میرحسینی، ۱۳۹۲).

اما بی‌شک مهم‌ترین اتفاق دوران زندگانی امام، پیشنهاد ولایت‌عهدی و اجبار به قبول آن بود. هنگامی که مأمون و کارگزارانش فضل و حسن فرزندان سهل، چند مرتبه ولایت‌عهدی را به امام (علیه السلام) پیشنهاد کردند و هر مرتبه با پاسخ منفی حضرت مواجه می‌شدند، به تهدید حضرت روی آوردند. به همین دلیل مأمون با استفاده از وصیت خلیفه دوم، عمر بن خطاب درباره شورای شش نفره مبنی بر قتل هر کس که با تصمیمات خلیفه مخالف باشد، امام رضا (علیه السلام) را به قتل تهدید کرد: «فَبِاللَّهِ أَقْسِمُ لَنْ قَبِلْتَ وَلايَةَ الْعَهْدِ وَ إِنْ أَجْبَرْتُكَ عَلَى ذَلِكَ فَإِنْ فَعَلْتَ وَ إِنْ صَرَبْتُ عَنْكَ» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴: ۳۶۳). دعا‌های به یادگار مانده از آن حضرت نیز این اجبار را نشان می‌دهد: «اللَّهُمَّ إِنَّكَ قَدْ نَهَيْتَنِي عَنِ الْإِلْفَاءِ بِيَدِي إِلَى التَّهْلُكَةِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۹-۲۰)؛ خداوندا، مرا از اینکه خود را با دست خود به هلاکت بیندازم، باز داشته‌ای، او (مأمون) من را مجبور کرده به نحوی که اگر ولایت‌عهدی‌اش را قبول نکنم، در خطر کشته شدن قرار می‌گیرم، من نیز همان‌طور که یوسف (علیه السلام) و دانیال نبی (علیه السلام) مجبور به قبول ولایت و حاکمیت از ظالم زمان خود شدند، [به این کار] اجبار شده‌ام.

پس از مقدمات فوق، باید گفت امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) به واسطه شرایط خاص زمانه‌شان، با ابتلائات متنوعی مواجه بودند که می‌توان آن را در سه دسته «ابتلائات شخصی»، «ابتلائات سیاسی اجتماعی» و «ابتلائات مرتبط با مقام امامت» دسته‌بندی و مصادیق مختلف را در آن جایابی کرد. صد البته امکان همپوشانی برخی از گزاره‌ها وجود دارد و آنچه نمود بیشتری نسبت به بقیه داشته، طبقه‌بندی شده است.

در دسته «ابتلائات سیاسی اجتماعی» باید به این موارد اشاره کرد: پیشنهاد ولایت‌عهدی و مسائل مرتبط با آن، تلاش برای ترور و حذف فیزیکی ناشی از عوامل سیاسی، تلاش برای خدشه‌دار کردن وجهه علمی و اجتماعی، از مهم‌ترین «ابتلائات سیاسی اجتماعی امام رضا (علیه السلام)» بود. از سوی دیگر، «مجادلات کلامی با فرق شیعی از جمله زیدیه، اسماعیلیه، فطحیه و به‌ویژه واقفیه به‌خصوص در مسئله امامت، ادعای ترک تقیه و اظهار علنی امامت، اختلافات گسترده میان گروه‌های قطعیه مثل بدگویی‌ها به یونس بن عبدالرحمان، دشمنی‌های ناصبه، تخریب چهره مذهب از سوی غلات و ... از جمله مهم‌ترین آزمایش‌های حضرت در ارتباط با مقام امامت‌شان بود(ن.ک: صفایی‌نیا، ۱۴۰۲). در این نوشتار، سعی شده است با تمرکز بر رنج‌ها و ابتلائات زندگانی شخصی آن حضرت، سیره و روش امام هشتم (علیه السلام) در مواجهه با این ابتلائات شناسایی و

الگوی مناسب مقابله با مشکلات ارائه شود.

۱-۲. اهداف، ضرورت و روش تحقیق

هدف از اجرای پژوهش، بررسی تاریخی و تحلیلی ابتلائات و مشکلات زندگانی امام رضا (علیه السلام) در بُعد فردی و نحوه رسیدگی‌ها و نحوه تعامل و برخورد‌های امام رضا (علیه السلام) با این اتفاقات است. به عبارت دیگر تلاش می‌شود با این پژوهش، از منظر ابتلائات به زندگانی ثامن الحجج (علیه السلام) نگرینسته شود و تمامی موارد احصا و دسته‌بندی شود. البته صرفاً بر ابتلائات زندگانی شخصی تمرکز یافته و دیگر ابعاد آن به پژوهش‌های دیگر احاله شده است.

در باره کاربرد نتایج باید گفت افزون بر ارائه خوانشی متفاوت از زندگانی امام رضا (علیه السلام) که می‌تواند در سیره پژوهی اهل بیت (علیهم السلام) سودمند افتد (نتیجه نظری)، فایده و نتیجه عملی نیز دارد؛ وقتی ابتلائات فراوان و بسیار سخت زندگی امام رضا (علیه السلام) مورد توجه قرار گیرد، شیعیان نیز بیشتر به این نکته رهنمون خواهند شد که دنیا، سرای بلا و دار ابتلاست و در مسئله مورد آزمون الهی واقع شدن، حتی ائمه (علیهم السلام) نیز از این قاعده کلی مبرا نیستند. در مرحله بعد تمرکز بر آزمایش‌ها و سختی‌ها، این بهره و نتیجه را به همراه خواهد آورد که چگونه باید با التفات به دین و معنویت، بهترین واکنش‌ها و برخوردها را به مصائب شخصی و گرفتاری‌ها و توطئه‌های دیگران داشت.

۱-۳. پیشینه تحقیق

در باره زندگانی امام رضا (علیه السلام)، کتب و مقالات متعددی به زیور طبع آراسته و همایش‌های متعددی نیز برگزار شده است؛ اما تا جایی که نگارندگان اطلاع دارند، اثری که در آن بر موضوع ابتلائات و آزمایش‌های شخصی امام رضا (علیه السلام) تمرکز و آن‌ها را گونه‌شناسی کرده باشد، منتشر نشده است. با وجود این، در آثار زیر، به برخی زوایای زندگی و مشکلاتی که آن بزرگوار با آن‌ها روبه‌رو بوده، اشاره شده است:

۱. غفاری، محسن (۱۳۸۱). پاره‌ای از بهشت: از غربت مظلومانه تا شهادت غریبانه، تهران: پیام آزادی. در این اثر که با هدف تبلیغی ترویجی نوشته شده است، پس از شرح مختصری از زندگی‌نامه امام، احادیث و روایات متعدد و حکایت‌هایی از سیره عملی آن حضرت در ارتباط با موضوعات و مسائل مختلف، گرد آمده است؛ از جمله: در برابر متکبران با غرور و تکبر برخورد کنید، مردم را مسخره نکنید، پذیرایی میزبان مایه افتخار مهمان نیست، با نفس شیطانی

خود مبارزه کنید، با خردمندان و کریمان دوستی کنید، برای پدر و مادر خود دعا کنید و صدقه بدهید. چنان که مشخص است هدف این کتاب با مسئله محوری این پژوهش تفاوت دارد.

۲. شوبکلای، مسلم (۱۳۸۸). غربت‌های امام رضا (علیه السلام). در این اثر، وصف غریب‌الغریب حضرت، مورد توجه قرار گرفته و بر مسئله ولایت‌عهدی و درگیری با واقفیه تمرکز شده که در این دو مسئله نیز تمام جوانب کاویده نشده و با مسئله محوری این پژوهش متفاوت است.

۳. خان محمدی و انواری (۱۳۹۹). تحلیل کنش‌های متظاهرانه مأمون در مواجهه با امام رضا علیه السلام. در این اثر به برخی ابتلائات البته از منظر دستگاه خلافت از جمله حذف نمادین آثار، دعوت امام به مرو، تضعیف جایگاه اجتماعی و علمی آن حضرت اشاره رفته است.

۴. جعفریان (۱۳۶۸). اسوه‌های بشریت (۸) امام رضا (علیه السلام). در این مقاله به صورت عام به اسوه بودن امام اشاره رفته است و به صورت خاص، بر ابتلائات تمرکز نشده است؛ بنابراین در تمامی آثار فوق، آنچه مورد تدقیق قرار گرفته با هدف اصلی این نوشتار متفاوت است.

۲. ابتلاء

واژه «اِبتِلاء» از ریشه (ب/ل/و یا ب/ل/ی) به معنای آزمایش است (خلیل بن احمد، ۱۴۱۰ق، ج ۸: ۳۳۹؛ صاحب، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰: ۳۵۵؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۲۹۲) که می‌تواند در طاعت یا معصیت باشد (ابوهلال عسکری، ۱۴۰۰ق: ۲۱۰). دیگر معنای این ریشه، به مفاهیمی همچون کهنگی، خستگی و فرسودگی مرتبط است و برخی بر این باورند که ابتلائات به دلیل همراهی‌شان با خستگی و فرسودگی، در این معنا به کار رفته است (راغب، ۱۴۱۲ق: ۱۴۵). برخی دیگر با هدف رسیدن به وجه جامع معنایی، (ب/ل/و) را به معنای ایجاد تحوّل، یعنی تغییر و دگرگونی برای رسیدن به نتیجه مد نظر دانسته و معتقدند این گوهر معنایی، بدون هیچ تکلفی بر تمام موارد و مصادیق برگرفته از این ریشه صدق می‌کند (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۱: ۳۳۵). این در حالی است که زبان‌شناسان تاریخی، بلاء در معنای فرسودگی، کهنگی و پیر شدن را دیگر زبان‌های سامی همچون آرامی، عبری و سریانی نشان داده‌اند (مشکور، ۱۳۵۷، ج ۱: ۸۴؛ ۱۱۵: Gesenius, 1939)، اما بلاء به معنای تلاش کردن، محک زدن و اثبات کردن، تنها در زبان عربی به کار رفته است (Zammit, 2002: 101).

در ادامه تلاش لغت‌شناسان مسلمان و در خصوص برشمردن تفاوت بین واژه «اِبتِلاء» با دیگر صیغه‌های برگرفته از این ریشه، این دیدگاه مطرح شده است که در «اِبتِلاء»، بر صدور فعل از

سوی فاعل که توأم با رضایت، علاقه و هدفی خاص است، تأکید می‌شود. این ویژگی ابتلاء حاکی از نگاه از بالا به پایین (نگاه خداوند به بنده) است که از یک سو، خداوند با مبتلا کردن فرد به بلاء، در پی آشکار ساختن میزان رضایت‌مندی بنده در فرمان‌برداری از دستوره‌های الهی در شرایطی غیرعادی است و دیگر اینکه سنت ابتلاء از سوی خداوند، با حکمتی خاص و هدفی معین صورت می‌گیرد. کاربرد واژگان ریشه «ابتلاء» در آیاتی مانند «وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ» (بقره، ۱۲۴)؛ «فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ» (فجر، ۱۵)؛ «مِنْ نُّطْقَةٍ مِنْ أَشْجَاجٍ تَبْتَلِيهِ» (انسان، ۲)؛ «هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ» (احزاب، ۱۱) و «وَ ابْتَلُوا أَيْتَامِي» (نساء، ۶) مستند این ادعاست (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۱: ۳۳۷).

مشتقات واژه (ب / ل / و) در قرآن کریم ۳۸ بار به کار رفته که در مواردی با صفات «بَلَاءٌ عَظِيمٌ»، «بَلَاءٌ حَسَنًا»، «بَلَاءٌ مَبِينٌ» همراه بوده است (ر.ک: بقره، ۴۹؛ انفال، ۱۷؛ دخان، ۳۳). خداوند در آیه «وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَ نَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ وَ بَشِيرِ الصَّابِرِينَ» (بقره، ۱۵۵) به معنی حتماً حتماً با مشکلات امنیتی و اقتصادی مختصری امتحانتان می‌کنیم و نیز با ضررهای مالی و جانی و زراعی. البته به اهل صبر مژده بده؛ موارد کلی ابتلائات را مطرح کرده است.

طبق آیه «لَتَبْلُوَنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ... وَ إِنْ تَصْبِرُوا وَ تَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ» (آل عمران، ۱۸۶) که به معنی حتماً با مال و جان تان امتحان و آزمایش می‌شوید و از جنگ روانی شدید یهودی‌ها و بت‌پرست‌ها حتماً حرف‌های دل‌آزار و رنج‌آوری می‌شنوید، ولی اگر صبوری کنید و مراقب رفتار تان باشید، این نشانه اراده قوی است. خداوند راهبرد رهایی از ابتلائات را در دو چیز منحصر کرده است: «صبر» و «تقوا»؛ اگر چه در آیات متعددی که بحث ابتلاء وجود دارد، بر عامل «صبر» تأکید بیشتری شده است: «فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ... وَ اللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ» (بقره، ۲۴۹) یعنی طالوت همین که با لشکریانش راه افتاد، این‌طور هشدار داد: «خدا با نهر آبی امتحانتان می‌کند... بله، خدا در کنار اهل صبر است. الفاظ «اِحْتِبَارٌ»، «امْتِحَانٌ»، «تَجْرِبَةٌ» و «فِتْنَةٌ» را می‌توان مترادف با ابتلاء دانست (صینی، ۱۴۱۴ ق: ۲).

۲-۱. گستره ابتلائات و لزوم آن برای ائمه (علیهم‌السلام)

ابتدا باید این بحث را مطرح کرد که هدف از سنت ابتلاء، آزمودن انسان‌ها و تفکیک انسان‌های خوب و بد از همدیگر «وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَ لَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ» (مائده، ۴۸) و در پاره‌ای از موارد به جهت توبه و بازگشت به درگاه الهی است: «وَ بَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَ السَّيِّئَاتِ

لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» (اعراف، ۱۶۸). گسترهٔ ابتلا نیز شامل تمام تکالیف الهی اعم از جسمی و روحی، مالی و جانی، سخت و آسان است. این نکات در آیات قرآنی به صراحت مورد تأکید قرار گرفته است: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَ نَبَلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً» (انبیاء، ۳۵).

در یک تعریف کلی از محدودهٔ ابتلاء باید گفت، همهٔ عواملی را که حرکت فرد حق پرست در مسیر یکتاپرستی دست خوش تغییر کند، اعم از اینکه حرکت او را دچار کندی یا توقف یا انحراف کند، می‌تواند مشمول سنت ابتلاء قرار گیرد. از جمله این موارد می‌توان به آیهٔ «وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَ الْجُوعِ وَ نَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَ الْأَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ وَ بَشِّرِ الصَّابِرِينَ» (بقره، ۱۵۵) استناد کرد.

سنت ابتلاء گاه با مسرت و سرور توأم است تا اندازهٔ سپاسگزاری و شکر انسان‌ها سنجیده شود و در مواردی نیز با ضررها و زیان‌هایی همراه است تا پایداری و صبر آن‌ها مورد آزمایش قرار داده شود: «وَبَلَّوْنَاھُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَ السَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» (اعراف، ۱۶۸). پس می‌توان گفت ابتلاء هم بوسیلهٔ حسنات (خیر) و هم به وسیلهٔ سیئات (شر) انجام می‌شود: «وَنَبْلُوكُم بِالشَّرِّ وَ الْخَيْرِ فِتْنَةً» (انبیاء، ۳۵).

نکتهٔ دومی که باید مطرح کرد اینکه آیا فقط مردم عادی به سنت ابتلاء دچار می‌شوند یا اینکه پیامبران و اولیای الهی نیز به سنت ابتلاء دچار می‌شوند؟ در پاسخ باید گفت از آنجا که امام معصوم علیه السلام، مسئول و مربی بشر است، او نیز باید آزمایش شود و به گرفتاری‌ها مبتلا شود تا بتواند سرمشق و الگوی مردم باشد. افزون بر آن باید به ابتلائاتی اشاره کرد که خاص پیامبران و امامان معصوم علیهم السلام بوده است بدون اینکه برای عامهٔ مردم، ابتلاء محسوب شود.

پس گرچه مقام امامت، اعطایی است ولی برای اینکه خدای متعال این مقام را به کسی اعطا کند باید دارای ظرفیت و توانایی تحمل این مقام باشد. برای رسیدن به این مقام و هر مقام مهمی همیشه از طرف خداوند، افراد مورد امتحان و ابتلا قرار می‌گیرند و اهل بیت علیهم السلام نیز از این قاعده مجزا نبوده‌اند. پس برای رسیدن به چنین مقام مهمی، دایم اهل بیت علیهم السلام و انبیا علیهم السلام در معرض امتحان و ابتلا بوده و خواهند بود. امامت قرآنی نیز مقام والایی است که فقط بعضی از پیامبران به این جایگاه دست یافته‌اند؛ به همین دلیل در آیهٔ ۲۴ سورهٔ مبارکه سجده از واژهٔ «منهم» استفاده شده است: «وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَ كَانُوا بآيَاتِنَا يَوْفُونَ»؛ همان‌طور که حضرت ابراهیم علیه السلام با وجود اینکه مقام نبوت را داشت، پس از آزمایش‌هایی که سربلند از آن‌ها بیرون آمده بود، به مقام امامت رسید: «وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» (بقره، ۱۲۴).

نکته مهم دیگر آنکه، سنت ابتلاء با شیوه‌ها و ابزارهای مختلفی به منصفه ظهور می‌رسد؛ از آیه ۱۵۵ سوره مبارکه بقره می‌توان فهمید که خداوند متعال به وسیله مشکلاتی که در زمینه‌های مالی و جانی و کشاورزی قرار داده است، انسان‌ها را مورد آزمایش قرار می‌دهد: «وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ».

۲-۲. ابتلائات زندگانی شخصی حضرت رضا (علیه السلام)

ابتلائات و رنج‌هایی که امام رضا (علیه السلام) در طول دوره زندگانی خود با آن مواجه بودند به چند محور قابل تقسیم و انفکاک است؛ دسته اول، ابتلائاتی که به زندگانی شخصی امام مرتبط است؛ بخش دوم، محور ابتلائات سیاسی اجتماعی است که به واسطه وقایعی همچون ولایت‌عهدی، با آن روبه‌رو بودند. دسته آخر، محور ابتلائات مرتبط با مقام امامت است که شیعیان غیرمعتقد به ایشان همچون زیدیه، فطحیه، اسماعیلیه، واقفه و غلات به‌وجود آورده بودند. از آنجا که پرداختن به تمامی موارد فوق از حوصله و ظرفیت این نوشتار خارج است، تنها بر دسته اول یعنی ابتلائات زندگانی شخصی آن حضرت تمرکز شده که در محافل علمی نیز کمتر بدان پرداخته شده است.

۲-۲-۱. به زندان افکندن پدر و محروم شدن از آن

شاید بتوان گفت نخستین رنج و ابتلای ثامن الحجج (علیه السلام)، اسارت پدر، حضرت موسی بن جعفر (علیه السلام) بود. بخش زیادی از عمر شریف امام کاظم (علیه السلام) در زندان سپری شد؛ ایشان دو دفعه به دست هارون الرشید به زندان افکنده شد که دفعه دوم آن از سال ۱۷۹ ق تا ۱۸۳ ق؛ یعنی چهار سال به طول انجامید و نهایت به شهادت آن حضرت منجر شد؛ البته درباره مرتبه اول اسارت، مدت زمان مشخصی تعیین نشده است (جعفریان، ۱۳۸۱: ۳۹۳). بدین وسیله، امام رضا (علیه السلام) از درک حضور فیزیکی پدر خویش، محروم بودند.

در همین باره محمد بن فضل، گوید: «ابوالحسن رضا (علیه السلام) را دیدم، در عرفات ایستاده و دعا می‌کرد. سپس سرش را به زیر افکند. علت این کار را پرسیدم؟ فرمود: به برامکه نفرین می‌کردم که سبب قتل پدرم شدند. خداوند امروز دعای مرا درباره آن‌ها مستجاب خواهد کرد». ابن فضل در ادامه روایت به این نکته اشاره کرد که چیزی نگذشت که در همان سال، هارون بر آن‌ها خشم گرفت و تارومارشان کرد (طبری آملی: ۱۹۳).

۲-۲-۲. نافرمانی برخی خویشاوندان

پیش از بحث در این باره، شایسته است به گفت‌وگوی ابواسحاق ابراهیم بن اسحاق حربی، عالم و محدث حنبلی خراسانی الاصل ساکن بغداد (د. ۲۸۵ ق) با مخاطبانش درباره «فرد غریب» اشاره شود. او از جمعی این سوال را جویا می‌شود که شما در این زمان، چه کسی را غریب ارزیابی می‌کنید؟ ابراهیم حربی چند پاسخ می‌شنود از جمله اینکه «کسی که از وطن خود، به دور افتاده باشد» یا «کسی که دوستان، رهایش کرده باشند». اما ابراهیم، شخص غریب را کسی معرفی می‌کند که میان گروهی صالح زندگی کرده، آنان را به معروف دعوت کند، اما مورد آزار و اذیت واقع شود و هرگاه آنان را از منکری، بر حذر دارد، انجامش می‌دهند و چنانچه از امورات دنیوی چیزی بخواهد، از او دریغ می‌دارند تا آنکه جان دهد و رهایش کنند (ابن ابی یعلی، ج ۱: ۸۹).

در همین باره، از دیگر ابتلائات و رنج‌های حضرت رضا (علیه السلام)، نافرمانی تعدادی از برادران خود در عدم تبعیت از وصیت موسی بن جعفر (علیه السلام) در پذیرش امامت ایشان است؛ به عبارت دیگر پیوستن این افراد به جریان وقف و واقفیه بود. در معنای عام، واقفیه نام هر جماعتی است که بر امامت یکی از ائمه برخلاف رأی اکثریت، توقف کند^۱ اما در معنای خاص، واقفیه نام فرقه‌ای است که منکر رحلت امام کاظم (علیه السلام) شده، در امامت آن حضرت متوقف شدند و رهبری دینی امام رضا (علیه السلام) را به عنوان امام بعدی نپذیرفتند (ن. ک: نوبختی، ۱۴۰۴ ق: ۸۱؛ اشعری، ۱۴۰۰ ق: ۲۸-۲۹)^۲.

درباره علت گمراهی آن‌ها، برخی محققان مجموعه‌ای از عوامل مانند وجود رگه‌هایی از غلو، غلبه شرایط تقیه، معرفی نشدن امام بعدی و مفهوم رازآلود مهدویت (جعفریان، ۱۳۶۸: ۲۴-۲۵) و برخی به صورت کلی شبهات مذهبی را دخیل دانسته‌اند (بهبودی، ۱۳۷۰: ۵۲)، اما در برخی منابع روایی به منفعت‌طلبی و سودجویی آن‌ها اشاره رفته است (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۱: ۱۱۳-۱۱۴؛ طبرسی: ۳۱۴). در هر حال، روایتی از امام رضا (علیه السلام) وجود دارد که علت انحراف تعدادی از خویشاوندان خود را مشکلات مالی (تنگدستی و مقروض بودن آنان) دانستند که ابتدا به غلام خود دستور دادند تا میزان دین آن‌ها را محاسبه کند و بپردازد (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۳۱۸). علاوه بر آن، امام سوگند یاد کردند که مواسات و نیکی در حق آنان را فراموش نخواهند کرد (همان: ۳۱۸-۳۱۹).

۱. به عنوان نمونه نوبختی، «سرحوبیه» را واقفیان بر حسین بن علی (علیه السلام) می‌داند (نوبختی، ۱۴۰۴ ق: ۵۴) و یا کشی، درباره «عنیه بن مصعب ناووسی» می‌نویسد: «واقفی علی ابی عبدالله (علیه السلام)» (کشی، ۱۳۴۸: ۳۶۵).

۲. «موسویه»، «مفضلیه» و «مطوره» نام‌های دیگر این فرقه است (سبحانی، ج ۷: ۵۵) برای اطلاع بیشتر رک: بیوکارا، ۱۳۸۲: ۱۶۴-۱۹۵).

نیکی امام در حق آنان کارگر نیفتاد و حضرت از آخرین حربه خود یعنی دعا استفاده کردند، فرمودند: «أَمَّا أَنِّي يَا إِخْوَتِي فَحَرِيصٌ عَلَى مَسْرَتِكُمْ اللَّهُ يَعْلَمُ اللَّهُمَّ إِنْ كُنْتُ تَعْلَمُ أَنِّي أُحِبُّ صَلَاحَهُمْ وَأَنِّي بَارٌّ بِهِمْ وَأَصِلُّ لَهُمْ زَفِيْقٌ عَلَيْهِمْ أُغْنِي بِأُمُورِهِمْ لَيْلًا وَنَهَارًا فَأَجْزِنِي بِهِ خَيْرًا وَإِنْ كُنْتُ عَلَى غَيْرِ ذَلِكَ فَأَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ. فَأَجْزِنِي بِهِ مَا أَنَا أَهْلُهُ إِنْ كَانَ شَرًّا فَشَرًّا وَإِنْ كَانَ خَيْرًا فَخَيْرًا اللَّهُمَّ أَصْلِحْ لَهُمْ وَأَصْلِحْ لَهُمْ وَأُحْسَأْ عَنَّا وَعَنْهُمْ الشَّيْطَانَ وَأَعْنِهِمْ عَلَى طَاعَتِكَ وَوَفِّقْهُمْ لِرُشْدِكَ أَمَّا أَنَا يَا أُخِي فَحَرِيصٌ عَلَى مَسْرَتِكُمْ جَاهِدْ عَلَى صَلَاحِكُمْ وَاللَّهُ عَلَى مَا نَقُولُ وَكَيْلٌ^۱» (همان: ۳۱۹).

اما مهم‌ترین نافرمانی خویشاوندان که در دسر عظیمی برای حضرت ایجاد کرد، شورش برادرشان به نام زید بود که با زور شمشیر، قصد داشت حکومت تشکیل دهد. زید در شهر بصره حرکت خود را آغاز کرد و علاوه بر غارت اموال و به آتش کشیدن خانه‌های بنی‌عباس و همفکران آن‌ها، هر آن کس را که لباس سیاه بر تن داشت در آتش می‌افکند (طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۸: ۵۳۵). او به واسطه همین آتش افروزی‌ها به «زیدالنار» شهره شد (ابن مسکویه، ۱۳۷۹، ج ۴: ۱۱۸). قابل توجه آنکه شورش زید دقیقاً هم‌زمان با دوره ولایت عهدی امام رضا (علیه السلام) بود و موجب انتقاد مأمون و دیوان سالاران عباسی شد. حضرت در مقابل، شرکت در این شورش را جایز ندانسته (حمیری قمی، ۱۴۱۳ق: ۳۴۶)، زید را سرزنش کردند (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۲۳۴). گفت‌وگویی میان زید و امام رضا (علیه السلام) به ثبت آمده که نشان می‌دهد زید چنین پنداشته بود که هر آن کس از نسل حضرت فاطمه (علیها السلام) باشد، عذاب نخواهد شد و هر کاری بخواهد می‌تواند انجام دهد که امام رضا (علیه السلام) به شدت این اندیشه و باور را نقد کردند و آن را به جاهلان کوفی نسبت دادند: «قَالَ لَهُ أَبُو الْحَسَنِ (علیه السلام) يَا زَيْدُ أَعْرَكَ قَوْلُ سَفَلَةِ أَهْلِ الْكُوفَةِ إِنَّ فَاطِمَةَ عَ أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَحَرَّمَ اللَّهُ ذَرْبَتَهَا عَلَى النَّارِ ذَلِكَ لِلْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ خَاصَّةً إِنْ كُنْتَ تَرَى أَنَّكَ تَعْصِي اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَتَدْخُلُ الْجَنَّةَ وَمُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ عَ أَطَاعَ اللَّهَ وَدَخَلَ الْجَنَّةَ فَأَنْتَ إِذَا أَكْرَمُ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ عَ وَاللَّهِ مَا يَنَالُ أَحَدٌ مَا عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ إِلَّا بِطَاعَتِهِ وَرَعْمَتْ أَنَّكَ تَنَالُهُ بِمَعْصِيَتِهِ فَبُئْسَ مَا رَعِمْتَ» (همان).

رنج‌های ناشی از همراهی نکردن و گاهی مخالفت و دشمنی برخی از خویشاوندان، مسبوق به سابقه بود؛ برای نمونه، علی بن اسماعیل، برادرزاده حضرت موسی بن جعفر (علیه السلام) بر اثر سعایتی که نزد هارون الرشید انجام داد، باعث اسارت امام هفتم و در نهایت شهادت آن امام

۱. اما برادرانم! من مشتاق آسایش شمایم. خدا شاهد است، بار خدایا و می‌دانی که من دوست‌دار صلاح آن‌ها و خیرخواه ایشانم و مهربانم با آن‌ها و شب و روز به کار ایشان توجه دارم. خداوندا به من پاداش نیکو بده؛ اگر بر خلاف این هستم، تو عالم بر اسراری آن‌طور که شایسته هستم جزا بده خوب یا بد. خدایا ایشان را راهنمایی فرما و کارشان را اصلاح کن و شیطان را از آن‌ها دور گردان و آن‌ها را بر اطاعت و بندگی خود یاری کن و به راه راست استوار دار. برادر جان؛ من که جز خوبی شما را نمی‌خواهم و کوشش در راه خیر شما می‌کنم و خدا را بر این وضع شاهد می‌گیرم.

همام شد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۷۲).

۲-۳-۲. تأخیر در فرزندآوری

امام علی بن موسی (علیه السلام) تا سال ۱۹۵ قمری و آن هنگام که عمر شریف‌شان از چهل سال فراتر رفته بود و طبیعتاً باروری رو به کاهش نهاده بود، صاحب اولاد نشده بودند. از همین رو مایهٔ نگرانی شیعیان شده بود. از جمله احمد بن ابی نصر بزنطی، وقتی در قادسیه بر امام رضا (علیه السلام) وارد شد، با چشمانی اشکبار و قلبی نگران، دربارهٔ جانشین امام هشتم سؤال کرد و آن حضرت، جانشین را در فرزندشان خواندند. در متن گزارش، عبارت «وَقَدْ سَأَلْتُكَ مُنْذُ سِنِينَ وَ لَيْسَ لَكَ وَ لَدَّ» آمده است که نشان می‌دهد این پرسش، چندین بار نزد امام طرح شده بود (حمیری قمی، ۱۴۱۳ق: ۳۷۶-۳۷۷). احمد که از پاسخ، هنوز به آرامش نرسیده بود، ابتلای شیعیان پس از شهادت امام کاظم (علیه السلام) را یادآور شد و نگرانی از حوادث را به زبان آورد: «جُعِلْتُ فِدَاكَ قَدْ رَأَيْتَ مَا ابْتُلِينَا بِهِ فِي أَبِيكَ، وَ لَسْتُ أَمْنُ مِنَ الْأَحْذَاثِ». ثامن الحجج در پاسخ، یکی از واجبات بر امام را تعیین حجت پس از خود برشمردند و بدین گونه، آنان را به آرامش فراخواندند (همان: ۳۷۷).

تأخیر در تولد امام جواد (علیه السلام) افزون بر نگرانی قطعیه^۱، زمینهٔ طعن و سرزنش مخالفان حضرت از جمله واقفه/واقفیه را به وجود آورده بود. برای نمونه، «حسین بن قیاما» از بزرگان واقفه، این مسئله را دستاویز خود کرده و با استناد به حدیثی از امام صادق (علیه السلام) مبنی بر اینکه امام نبایست نازاینده و عقیم باشد، امامت حضرت رضا (علیه السلام) را زیر سؤال برد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۲۰۹؛ طبرسی: ۳۲۳). در جلسه‌ای دیگر، ابن قیاما در حضور امام، تردید خود را در شکلی دیگر طرح کرد. او از حضرت جویا شد: آیا ممکن است دو امام در زمان واحد باشند؟ حضرت پاسخ منفی دادند با این شرط که یکی امام صامت و دیگری امام ناطق باشد. ابن قیاما همین نکته را به دست گرفته، گفت: این شما هستی که امام صامت نداری! [کنایه از اینکه بدون فرزند هستی و کسی نیست تا جانشین شما باشد]. حضرت فرمودند: به خدا قسم؛ یقیناً پروردگار از نسل من کسی را قرار می‌دهد که به واسطهٔ او حق، ثابت شده و باطل نابود گردد. دقیقاً یک سال بعد، ابوجعفر امام جواد (علیه السلام) متولد شد (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۲۷۸). همچنین حضرت با بیان جملهٔ «هَلْ يَجْتَرِي أَحَدٌ أَنْ يَقُولَ ابْنِي وَ لَيْسَ لَهُ وَ لَدَّ»^۲ (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۲۷۷) از فرزنددار شدن خود اطمینان دادند.

۱. به گروهی که در سال ۱۸۳ قمری، شهادت امام موسی کاظم (علیه السلام) را پذیرفته و پس از ایشان به امامت حضرت رضا (علیه السلام) باور داشتند، «قطعیه» گفته می‌شود (رسی، ۱۴۲۱ق، ج ۱: ۵۳۸؛ نوختی، ۱۴۰۴ق، ۸۰) که مقصود از «قطع» اطمینان از وفات امام هفتم است (اشعری، ۱۴۰۰ق: ۱۷؛ قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۵م، ج ۲: ۲۰۷). (۱۷۶).

۲. آیا کسی که فرزند ندارد، جرئت می‌کند بگوید پسر من چنین است و چنان؟!.

عبدالرحمن بن ابی نجران که شاهد ماجرای فوق بود، گزارش کرده است ما روزی که حسین بن قیاما این سوال و اشکال را از حضرت علی بن موسی داشت در نظر گرفتیم، یک سال نگذشت که خدای متعال ابو جعفر (حضرت جواد علیه السلام) را به ایشان مرحمت کرد و حضرت رضا علیه السلام دارای فرزند شدند (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۱۰-۲۰۹).

حتی با تولد فرزند، ابتلا و آزمایش حضرت به پایان نرسید. گروهی به این دلیل که امام جواد علیه السلام بسیار گندم‌گون (سبزه) بوده و شباهتی به پدرشان نداشتند، در انتساب امام جواد به امام رضا علیه السلام تشکیک ایجاد کردند. شدت گندم‌گونی رخسار امام جواد علیه السلام به حدی بود که حتی شیعیان معتقد را دچار تعجب کرده بود (ن.ک: طبری املی: ۲۱۴؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ ق، ج ۴: ۳۸۷). مسئله چنان بالا گرفت که تشخیص به نسب‌دانان و قیافه‌شناسان محول شد. گروهی از بدگمان‌ها گفتند که ابو جعفر فرزند سیف (یا سنیف)، غلام سیاه علی بن موسی علیه السلام است و نمی‌تواند فرزند ایشان باشد! آن‌ها در حالی که امام جواد علیه السلام بیش از یک سال و سه ماه نداشتند، به مسجد الحرام برده و به قیافه‌شناسان نشان دادند که از آن‌ها شنیدند: وای بر شما! آیا ستاره‌ای چنین درخشان و نوری چنین تابنده را بر افرادی چون ما عرضه می‌کنید؟! به خدا سوگند او جز از اصلاص پاک و ارحام مطهر به وجود نیامده است، به خدا او جز از نسل رسول الله صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام نمی‌باشد (ابن حمدان، ۱۴۱۹ ق: ۲۹۵-۲۹۶؛ طبری املی: ۲۰۱-۲۰۲).

وقتی این خبر به حضرت رضا علیه السلام رسید، این جریان را مانند قصه ابراهیم فرزند ماریه که مردم او را به جریح - خادم ماریه - منسوب کرده بودند، دانستند (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ ق، ج ۴: ۳۸۷). این شک و تردید حتی در میان برخی از خویشان امام رضا علیه السلام نیز راه یافته بود. برخی از برادران و عموهای حضرت نزد امام رضا علیه السلام آمدند و اظهار کردند: در میان ما امامی که رنگ رخسارش سبزه و گندم‌گون باشد وجود ندارد. آن‌ها که ادعای ابوت امام را پذیرفتند، چند قیافه‌شناس حاضر کردند؛ اما در نهایت، قیافه‌شناسان، متفق القول، نسبت پدر و فرزند را اعلام کردند (علی بن جعفر، ۱۴۰۹ ق: ۳۲۱-۳۲۲؛ کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۳۲۲-۳۲۳). در آن برهه که امام رضا علیه السلام فرزندی نداشتند، حتی پیروان ایشان نیز به دنبال راه حلی در ادامه یافتن سلسله امامت بودند. به همین دلیل «محمد بن اسماعیل بن بزیع» نزد حضرت آمد و از امکان رسیدن امامت به دائی، عمو و برادر سؤال کرد، اما ثامن الحجج علیه السلام ادامه امامت را در فرزند خویش که در آن زمان هنوز به دنیا نیامده بود، منحصر دانستند (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۲۸۶؛ ابن خزاز قمی، ۱۴۰۱ ق: ۲۷۸).

۲-۴. تهمت بدشگونی و پدید آمدن خشکسالی

از دیگر آزمون‌های سخت امام، نسبت ناروا و پخش آن در سطح جامعه بود. تفصیل ماجرا بدین قرار است زمانی که مأمون عباسی، حضرت امام رضا (علیه السلام) را ولی عهد خویش قرار داد، یا به عبارت بهتر آن را به زور به امام تحمیل کرد، مدت زمانی در شهر مرو، باران نیامد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۶۸). مروری بر کتب تاریخی که اصلاً هیچ ارتباطی با مسائل دینی و مذهبی ندارد، نشان می‌دهد سال ۲۰۱ هجری قمری، سال پرنجی برای مسلمانان بود؛ در این برهه، بخش وسیعی از خراسان و مناطق جبال از ری تا اصفهان، درگیر قحطی و خشکسالی شدید شد: «وفیها أصاب أهل خراسان و الری و أصبهان مجاعة، و عزّ الطعام، و وقع الموت» / مردم خراسان، ری و اصفهان دچار گرسنگی شدند؛ خوردنی‌ها گران شد و تعداد مرگ و میرها افزایش یافت (طبری، ۱۳۸۷ ق، ج ۸: ۵۵۶؛ بسوی، ۱۴۰۱ ق، ج ۱: ۲۰، ۶۰؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵ ق، ج ۶: ۳۴۰).

در این هنگام بعضی از مخالفان حضرت و اطرافیان مأمون، شروع به یاوه‌گویی کرده و آن را نعوذ بالله به شومی حضرت منتسب کردند. آنان گفتند: «از زمانی که وی به این سرزمین قدم گزارد، باران از آسمان نباریده و خداوند از فرستادن باران دریغ کرده است». این خبر تهمت ناروا و آزاردهنده، وقتی به مأمون رسید؛ نزد حضرت آمد و درخواست نمود که ایشان نماز طلب باران (استسقاء) خوانده و طلب باران نماید. مأمون روز جمعه را پیشنهاد کرد اما حضرت با اشاره به خوابی که دیده بود و در آن رسول الله (صلی الله علیه و آله) و امیرالمؤمنین (علیه السلام) روز دوشنبه را مناسب دیده بودند، این روز را انتخاب کرد. دقیقاً آن روز پس از نماز استسقاء، آسمان به شدت شروع به باریدن گرفت به نحوی که رودها، استخرها و صحراها را همگی آب فرا گرفت و مردم شروع به تبریک و تهنیت به فرزند پیامبر به سبب کرامتی که خداوند به او مرحمت نموده، کردند! (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۶۹). این اعتراف دقیقاً همان چیزی است که در خواب به حضرت مژده داده بودند: «به صحرا برو و از خداوند طلب باران کن؛ خداوند متعال برای مردم باران خواهد فرستاد. به آنان خبر ده، آنچه را خداوند عزیز به تو نمایانده است چرا که مردم از موقعیت وجود تو در میان آنان، بدان آگاه نیستند؛ آنان باید تو را بشناسند و شناخت‌شان درباره تو زیاد شود، و به فضل و مقام و اعتبار تو نزد خداوند عزوجل آگاه گردند (همان).

۲-۵. تهمت ناروای قدرت‌طلبی و انجام سحر و جادو

از دیگر مصائب و ابتلائاتی که حضرت امام رضا (علیه السلام) بدان گرفتار آمدند، اتهام قدرت‌طلبی بود؛ برای نمونه مأمون به هواخواهان حکومت عباسی و معترضان به ولایت عهدی امام رضا (علیه السلام) گفت: «این مرد [علی بن موسی] کارهای خود را از ما پنهان کرده، مردم را به امامت خود می‌خواند. او

را بدین جهت ولی عهد قرار دادم که مردم را به خلافت ما خوانده، به سلطنت و خلافت ما اعتراف کند. در ضمن، فریفتگانش بدانند او چنان که ادعا می‌کند نیست و این امر [خلافت] شایسته ماست نه او؛ همچنین می‌ترسیدم اگر او را به حال خود واگذارم، در کار ما شکافی به وجود آورد که نتوانم آن را پر کنم و علیه ما اقدامی کند که تاب مقاومت‌اش را نداشته باشم» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۱۷۰).^۱ التفات به گزارشی از اباصلت هروی درباره اجبار و نبود آزادی عمل امام در مسئله ولایت عهدی و نحوه فراخوانی همراه با خشونت حضرت، قابل توجه و شایان دقت است: «عَنِ الْهَرَوِيِّ قَالَ: وَاللَّهِ مَا دَخَلَ الرَّضَاعَ فِي هَذَا الْأَمْرِ طَائِعًا وَقَدْ حُمِلَ إِلَى الْكُوفَةِ مُكْرَهًا ثُمَّ أُشْخِصَ مِنْهَا عَلَى طَرِيقِ الْبَصْرَةِ وَفَارِسَ إِلَى مَرْو» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹: ۱۴۰).

در گزارشی چنین به ثبت آمده که آن زمان که امام رضا علیه السلام ولایت عهدی را پذیرفتند، این دعا را زمزمه کردند: «اللَّهُمَّ إِنَّكَ تَعْلَمُ أَنِّي مُكْرَهٌ مُضْطَرٌّ فَلَا تُوَاخِذْنِي كَمَا لَمْ تُوَاخِذْ عَبْدَكَ وَنَبِيَّكَ يَوْسُفَ حِينَ وَقَعَ إِلَى وَلايَةِ مِصْرَ»^۲ (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۶۵۹؛ فتال نیشابوری، ج ۱: ۲۲۹) که نشان می‌دهد سیاست پیشنهاد ولایت عهدی از سوی مأمون تزویری برای بهره‌برداری سیاسی بوده است.

تهمت ناروای انجام سحر و جادو نیز در همین راستاست؛ این تهمت از سوی وابستگان به خلافت عباسی مطرح گشت و به نظر می‌رسد ناشی از همان اثربخشی دعای حضرت در نزول باران باشد؛ یعنی طلب باران باعث شد عده‌ای منافق، این مسئله را ناشی از سحر و جادو دانسته و به امور غیر مرتبط از جمله تلاش برای تصاحب قدرت با سحر و جادو بکشاند.^۳ از جمله جماعتی در اطراف مأمون بودند که همگی بر امام رشک می‌بردند. یکی از آنان به مأمون گفت:

«یا امیر المؤمنین به خدا پناه می‌برم؛ مبادا با این کار خود، پایان بخش خلفای عباسی باشی، چرا که خلافت، شرف و موجب سربلندی و افتخار بسیار بزرگی برای بنی‌عباس است. تو موجب بیرون بردن آن از خاندان ایشان به خاندان علی خواهی بود و در این صورت، به خود و خاندان خود ستم کرده‌ای که این مرد ساحر ساحر زاده را با اینکه گمنام بود روی کار آورده و با اینکه خوار و بی‌مقدار بود او را وزین و عزیز ساخته‌ای! او فراموش شده بود، او را شهرت دادی، و ناچیز بود، آوازه‌اش را در همه جای دنیا، بلند کردی. به سبب این بارانی که به دعای او نازل شد، سخت بیم

۱. برای مشاهده ۸ هدف مأمون از پیشنهاد ولایت عهدی، ر.ک: عاملی، ۱۳۹۸ق: ۱۹۲-۱۹۳.

۲. پروردگار! تو خود می‌دانی که من مجبور و درمانده‌ام. خدایا! مرا بر این کار مگیر، همچنان که بنده و پیامبر خود یوسف علیه السلام را چون ولی عهد مصر شد، مؤاخذه نفرمودی.

۳. در انسان‌شناسی به ساحرانی که این باور درباره‌شان وجود داشت که قدرت نزول باران دارند، تحت عنوان «Rain Maker» یاد می‌شود؛ معمولاً این اقدام از سوی خانواده‌های سلطنتی انجام می‌گرفت و به فرد دیگری اجازه رقابت داده نمی‌شد تا یک باران‌ساز، به جای آنان به عنوان رئیس انتخاب نشوند (James, 1919, v10: 563).

دارم از اینکه این مرد، امر خلافت را از فرزندان عباس برای فرزندان علی بن ابی طالب بیرون برد، و باز چقدر ترس وجود مرا گرفته است که مبدا این مرد با سحر خود، نعمت خلافت از تو بستاند و در مملکت رخنه کند و آن را بر تو بشوراند، در این صورت آیا کسی مثل این جنایت را بر خود و سلطنت خود می‌کند که تو کرده‌ای؟!» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۳۹۰).

از چنین سخنان اطرافیان مأمون می‌توان به سطح بالای تهمت‌ها به حضرت به‌ویژه تهمت ساحر و جادوگر بودن، پی برد که بدون هیچ ابایی، مأمون را علیه امام، تحریک می‌کردند. ذکر این نکته، خالی از لطف نیست که برخی از عُلات نیز موجب آزار و اذیت امام شده بودند. برای نمونه گزارشی به گوش حضرت رسیده بود که برخی بر این باورند که همه مردم بنده‌های اهل بیت (علیهم السلام) هستند! حضرت به قربتی که به رسول خدا ﷺ داشتند سوگند یاد کردند که هرگز چنین چیزی بر زبان جاری نکرده‌اند و از پدران خود نیز چنین سخنی نشنیده‌اند بلکه آنچه مهم است اینکه مردم در دیانت به اهل بیت ع وابسته‌اند (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۱۸۷).

۲-۶. ایجاد حصر و عدم آزادی عمل

یکی از راهکارهای خلفای عباسی در کنترل امامان شیعه، ایجاد محدودیت در ارتباط ائمه (علیهم السلام) با پیروان بوده است؛ این در حالی است که شیعیان به دلایل مختلفی از جمله گرفتن پاسخ‌های خود، همواره در مراجعه به پیشوایان خود ناگزیر بوده‌اند (برای نمونه، ن. ک: کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۴۹۶). پس ائمه (علیهم السلام) که از اهمیت و اثربخشی ارتباط مستقیم پیروان با آنان اشراف کامل داشتند، هرگونه ممانعت در دیدارها را تحمل نمی‌کردند و برای رفع آن تلاش می‌کردند. برخلاف گمان مشهور که چنین پنداشته می‌شود حضرت رضا (علیه السلام) پس از ولایت عهدی، آزادی عمل کاملی داشتند، گزارش‌هایی وجود دارد که خلاف آن را نشان می‌دهد و حضرت رضا (علیه السلام) به نبود آزادی خودشان اشاره می‌کنند. برای نمونه وقتی دعبل خزائی در شهر مرو و در میانه سرودن قصیده خویش به اسارت اهل بیت (علیهم السلام) اشاره کرد، حضرت رضا (علیه السلام) با اشاره به دستان خود، آن‌ها را بسته معرفی کرد (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۶۳).

حتی فشارها بر حضرت چنان بود که امام بعد از بازگشت از مسجد جامع مرو در روز جمعه، با چهره‌ای که غبار غم بر آن نشسته بود، تعجیل در وفات خود را از خداوند متعال طلب کردند (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۵). راوی می‌گوید: آن حضرت همچنان اندوهگین و رنجیده به سر برد تا از دنیا رفت (همان).

در بارهٔ حدیث فوق، درج این توضیح ضروری است که به صورت کلی، طلبیدن مرگ به‌نوعی

ناسپاسی در برابر نعمت حیات محسوب شده و آموزه‌های اسلامی آن را تأیید نمی‌کند. برای نمونه، وقتی پیامبر ﷺ ضمن عیادت از فردی، با گله و شکایت از درد خود، آرزوی مرگ کرد، رسول خدا ﷺ بدو فرمودند: «لَا تَتَمَنَّ الْمَوْتَ، فَإِنَّكَ إِنْ تَكُ مُحْسِنًا تَزِدُّ إِحْسَانًا إِلَىٰ إِحْسَانِكَ، وَإِنْ تَكُ مُسِيئًا فَتُوَخَّرُ تُسْتَعْتَبُ، فَلَا تَمَنَّوْا الْمَوْتَ»؛ آرزوی مرگ نداشته باش؛ اگر نیکوکار باشی، با طولانی شدن عمر بر کارهای خوب خود می‌افزایی و اگر گناهکار باشی، فرصت کسب رضایت الهی پیدا خواهی کرد؛ پس آرزوی مرگ نکن» (طوسی، ۱۴۱۴ ق: ۳۸۵). اما در اینجا اشاره به روایتی از حضرت علی (علیه السلام) که سخت‌تر از مرگ را آن چیزی دانستند که برای رهایی از آن، آرزوی مرگ می‌شود قابل توجه است: «أَشَدُّ مِنَ الْمَوْتِ مَا يُتَمَنَّى الْخَلَاصُ مِنْهُ بِالْمَوْتِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ق: ۲۱۷؛ برای شرح حدیث، ن. ک: آقاجمال خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۲: ۴۸۳-۴۸۴). این روایت نشان می‌دهد آنچه بر امام رضا (علیه السلام) در شهر مرو می‌رفته است، بسیار شدیدتر و سخت‌تر از جان دادن بوده است. علامه مجلسی در شرح این حدیث، افزون بر استنباط اینکه گاه آرزوی مرگ، جایز است، به این احتمال نیز اشاره کرده که ممکن است صدور این حدیث به جهت زدودن تصور برخی جاهلان باشد که پنداشته بودند آن حضرت از نزدیکی به مأمون، شادمان بوده و از کارهایش راضی هستند (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۷۹: ۱۷۷)؛ چه آنکه تعدادی از صوفیه نیز چنین تصویری داشتند؛ بر پایه گزارشی، آنان در خراسان به محضر امام رضا (علیه السلام) رسیده و از پوشیدن لباس فاخر اعتراض کردند که حضرت در جواب فرمودند: «یوسف پیامبر (علیه السلام) غذای مرغوب و قبای دیبای مطلا می‌پوشید و بر مسند آل فرعون تکیه می‌کرد؛ وای بر شما! از امام توقع عدالت و درستی می‌رود، راستگو بوده و به عدالت رفتار کند و چون وعده دهد وفا نماید، خداوند که لباس و طعام را حرام نکرده است! (اربلی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۳۱۰). زهدگرایان افراطی حتی پذیرش ولایت‌عهدی را مخالف با زهد ارزیابی کرده بودند (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۷۲)، اما حضرت ضمن اشاره به اجباری بودن پذیرش، به زندگانی یوسف نبی (علیه السلام) اشاره کردند که وی نیز از سر ضرورت، خزانه‌داری عزیز مصر را پذیرفته بود (ابن بابویه، ج ۱: ۲۳۹).

از دیگر ابتلائات حضرت آنکه هنگامی که امام در مناظرات علمی پیروز شد و مردم درباره شخصیت ایشان بصیرت بیشتری پیدا کردند، مأمون احساس خطر کرد و به پرده‌دار خود به نام محمد بن عمرو طوسی دستور داد تا مردم را از شرکت در مناظرات ایشان منع کند (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۱۷۲). افزون بر آن، سخنان زشت و درشتی به امام نسبت داد تا بدین وسیله به گمان خویش، امام را خوار سازد. امام به حالت غضبناکی از نزد مأمون بیرون آمده و به حق مصطفی و مرتضی و سیده‌النساء قسم یاد کردند که وی را نفرین خواهد کرد. حضرت به منزل آمده و پس از وضو، نماز خوانده و در قنوت آن، مأمون را نفرین کردند و این چنین فرمودند: «اللَّهُمَّ

يَا ذَا الْقُدْرَةِ الْجَامِعَةِ وَالرَّحْمَةَ الْوَاسِعَةَ... وَانْتَقَمَ لِي مِمَّنْ ظَلَمَنِي وَاسْتَحَفَّ بِي وَطَرَدَ الشَّيْعَةَ عَنْ بَابِي^۱ وَأَذْفَهُ مَرَاةَ الدُّلِّ وَالْهَوَانَ كَمَا أَذَقْنِيهَا وَاجْعَلْهُ طَرِيدَ الْأَرْجَاسِ وَشَرِيدَ الْأَنْجَاسِ^۲» (همان، ج ۲: ۱۷۲-۱۷۳). اباصلت هروی گوید: «هنوز دعای مولای من تمام نشده بود که زلزله در شهر افتاد؛ شهر سرازیر و صدای ناله و صیحه بلند شد، فریاد اوج گرفت و گرد و غبار برخاست و غوغای شدیدی در شهر افتاد... مأمون را دیدم که زره پوشیده و از قصر شاه جهان ظاهر شده روی به فرار نهاد. من دیدم شاگرد حجامی خشت سنگینی از بام بلندی به پایین افکند و آن خشت بر سر مأمون فرود آمد و سر او را شکست» (همان، ج ۲: ۱۷۳-۱۷۴؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ج ۴: ۳۴۵-۳۴۶).

در پایان و به‌عنوان نمونه‌ای دیگر از ایجاد حصر، باید به دوری امام از خانواده در دوره پس از فراخواندن به مرو و مدت زمان کوتاه ولایت‌عهدی اشاره کرد؛ جایی که امام هنگام خداحافظی، دستور دادند بر ایشان بگریند و تأکید کردند که این سفر را بازگشتی نیست: «عَنِ الرَّضَاعِ أَنَّهُ قَالَ بِخُرَّاسَانَ إِنِّي حَيْثُ أَرَادُوا بِي الْخُرُوجَ جَمَعْتُ عِيَالِي فَأَمَرْتُهُمْ أَنْ يَبْكُوا عَلَيَّ حَتَّى أَسْمَعَ ثُمَّ فَرَّقْتُ فِيهِمْ اثْنَيْ عَشَرَ أَلْفَ دِينَارٍ ثُمَّ قَالَ أَمَا إِنِّي لَا أَرْجِعُ إِلَى عِيَالِي أَبَدًا» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۲۱۸). نحوه وداع با قبر پیامبر صلی الله علیه و آله با گریه بلند و اشاره به «موت در غربت» (همان: ۲۱۷) نیز در همین راستا قابل تحلیل است.

۳. نتیجه‌گیری

در فرهنگ شیعه، امام معصوم علیه السلام الگویی برای احاد انسان‌ها بدون در نظر گرفتن جنس، سن، دین، زبان، تابعیت، نژاد، موقعیت جغرافیایی و زمانی است. بالطبع، چنین اعتقادی ایجاب می‌کند تا امکان تطبیق و کاربست آموزه‌های اخلاقی و رفتاری آن بزرگواران در همه شئون، به دیگران معرفی شود. از جمله این موارد، می‌توان به شیوه برخورد آن‌ها در مواجهه با ابتلائات اشاره کرد؛ امری که تمامی انسان‌ها در معرض رنج‌ها و مشکلات قرار می‌گیرند و اگر از منظری خدایی بدان نگرسته شود، سنت حتمی الهی است و همگی در راستای سنت ابتلاء و آزمایش،

۱. شاید علت طرد شیعیان همان چیزی باشد که در کتاب کنوز النجاه به نقل از ابن بابویه آمده است. در آن کتاب آمده است در شهر مرو حدود ۳۶۰ تن از شیعیان از شهرهای مختلف حضور داشتند. جاسوسان به مأمون خبر می‌دهند که علی بن موسی الرضا علیه السلام آماده قیام شده و مردم را به این امر فرامی‌خواند. لذا مأمون دستور طرد یاران امام از آن دیار داده و امام از این بابت غمگین شده و در قنوت نماز خویش مأمون را از این بابت نفرین کردند (ابن طاووس، ۱۳۰۱ق: ۲۳).
۲. بار خدایا، ای صاحب تمام قدرتها و رحمت فراگیر... انتقام مرا از کسانی که در حقم ستم روا داشته و قصد خوار کردنم داشتند و شیعیانم را از درگاهم طرد کردند بگیر، تلخی خفت و خواری را به آن‌ها بچشان، چنان‌که آن‌ها بر من روا داشتند. آن‌ها را پلیدهایی مطرود و نجس‌هایی به دور افتاده از مردم قرار ده.

ارزیابی می‌شوند. به همین دلیل، نوشتار حاضر بر ابتلائات زندگانی امام رضا (علیه السلام) در ساحت «زندگی شخصی» تمرکز کرد و در حد امکان، تلاش شد تا شیوه برخورد آن حضرت با این ابتلائات نیز واکاوی شود.

عمده ابتلائات شخصی امام رضا (علیه السلام) در این موارد دسته‌بندی می‌شود: ۱. به زندان افکندن پدر و محروم شدن از آن؛ ۲. نافرمانی برخی از خویشاوندان؛ ۳. تأخیر در فرزندآوری و بچه‌دار نشدن تا بعد از ۴۰ سالگی؛ ۴. تهمت بدشگونی و نسبت دادن خشکسالی و پدید آمدن خشکسالی در شهر مرو؛ ۵. تهمت ناروای قدرت‌طلبی و انجام سحر و جادو برای نائل آمدن به آن؛ ۶. ایجاد حصر و عدم آزادی عمل. امام رضا (علیه السلام) در مواجهه با این ابتلائات و آزمون‌های الهی، با در پیش گرفتن صبر جمیل، توکل بر خداوند، اخبار از غیب و نیز با توجه دادن به رؤیای صادقه، ابتلائات شخصی را با سرفرازی از سر گذراندند.

گونه ابتلاء	عنوان ابتلاء	سوء استفاده‌کننده از ابتلاء	شیوه برخورد امام با ابتلاء
شخصی	زندانی شدن پدر	هارون الرشید	در پیش گرفتن صبر جمیل
	بچه‌دار نشدن تا بعد از ۴۰ سالگی	سوء استفاده از سوی یکی از بزرگان واقفه	استفاده از اخبار از غیب و توجه دادن به سنت الهی
	تهمت بدشگونی و نسبت دادن خشکسالی	برخی اطرافیان مأمون	توجه دادن به رؤیای صادقه و برپایی نماز استسقاء
	تهمت قدرت‌طلبی و انجام سحر و جادو	وابستگان به عباسیان	روشنگری و ارائه پاسخ
	ایجاد حصر و نبود آزادی عمل	مأمون / حکومت عباسی	روشنگری و استفاده از دعا

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین. (۱۳۶۶). *شرح بر غرر الحکم و درر الکلم*. چاپ چهارم. تهران: دانشگاه تهران.

ابن ابی یعلی، محمد بن محمد. (بی تا). *طبقات الحنابلة*. بیروت: دار المعرفه.

ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد. (۱۳۸۵). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار صادر.

ابن بابویه، علی بن حسین. (۱۴۰۴ ق). *الإمامة والتبصرة من الحيرة*. قم: مدرسة الإمام المهدي علیه السلام.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸ ق). *عیون أخبار الرضا*. تهران: انتشارات جهان.

_____ (۱۳۶۲). *الأمالی*. تهران: انتشارات کتابخانه اسلامی.

_____ (بی تا). *علل الشرائع*. قم: انتشارات داوری.

ابن حمدان، حسین. (۱۴۱۹ ق). *الهدایة الكبرى*. بیروت: مکتب اسلامی.

ابن خزار قمی، علی بن محمد. (۱۴۰۱). *کفایة الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر*. قم: بیدار.

ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۳۷۹). *مناقب آل ابی طالب*. بیروت: دارالاضواء.

ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۱۱ ق). *المجتبی*. تحقیق صفاءالدین البصری. قم: بنیاد بین المللی دعا.

ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ ق). *معجم مقاییس اللغة*، به کوشش عبدالسلام هارون. بی جا: مکتبه الاعلام الاسلامی.

ابن مسکویه، احمد بن محمد. (۱۳۷۹). *تجارب الأمم*. به کوشش ابوالقاسم امامی. تهران: سروش.

ابومخنف، لوط بن یحیی. (۱۴۱۷ ق). *وقعة الطف*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.

ابوهلال عسکری. (۱۴۰۰ ق). *الفروق فی اللغة*. بیروت: دار الآفاق الجدیده.

اربلی، علی بن عیسی. (۱۳۸۱). *کشف الغمه*. تبریز: مکتبه بنی هاشمی.

اشعری، ابوالحسن. (۱۴۰۰ ق). *مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین*. ویسبادن: انتشارات فرانتس اشتاینر.

بسوی [فسوی]، یعقوب بن سفیان. (۱۴۰۱ ق). *المعرفة والتاریخ*. بیروت: مؤسسة الرسالة.

بهبودی، محمدباقر. (۱۳۷۰). «تحقیقی در باره مذهب وقف و برسی تاریخ واقفیه». *فصلنامه دانشکده*

علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس. دوره اول. شماره ۶، ۷، ۵، صص: ۴۹-۶۵.

بیوکارا، علی. (۱۳۸۲). «دو دستگی در شیعیان امام کاظم و پیدایش فرقه واقفه». ترجمه صفری.

علوم حدیث. ش ۳۰. صص: ۱۶۴-۱۹۵.

تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد. (۱۴۱۰ ق). *تصنیف غرر الحکم و درر الکلم*. قم: دارالکتاب الاسلامی.

جعفریان، رسول. (۱۳۸۱). *حیات فکری و سیاسی ائمه*. قم: انصاریان.

- _____ (۱۳۶۸). «اسوه‌های بشریت (۸) امام رضا (علیه السلام)». نورعلم. ش ۳۴. صص: ۲۲-۵۵.
- حمیری قمی، عبدالله بن جعفر. (۱۴۱۳ق). *قرب الإسناد*. قم: مؤسسه آل البيت.
- خان محمدی کریم؛ انواری محمدرضا. (۱۳۹۹). «تحلیل کنش‌های متظاهران مأمون در مواجهه با امام رضا علیه السلام». *تاریخ اسلام*. شماره ۸۳. صص: ۱۶۷-۱۹۴.
- خلیل بن احمد فراهیدی. (۱۴۱۰ق). *کتاب العین*. به کوشش مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی. قم: مؤسسه دار الهجرة.
- راغب اصفهانی، حسین. (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت/دمشق: دار العلم/الدار الشامیه.
- رسی، قاسم بن ابراهیم. (۱۴۲۱ق). *مجموع کتب و رسائل*. صنعاء: موسسه الامام زید بن علی.
- سبحانی، جعفر. (بی تا). *الملل والنحل*. قم: موسسه النشر الاسلامی / موسسه الامام الصادق (علیه السلام).
- عاملی، سید جعفر مرتضی. (۱۳۹۸). *حیة الامام الرضا (علیه السلام)*. بی جا: دارالتبلیغ الاسلامی.
- شوبکلائی، مسلم. (۱۳۸۸). «غربت‌های امام رضا علیه السلام». *مربیان*. شماره ۳۴. صص: ۲۲-۳۶.
- صاحب بن عباد، اسماعیل. (۱۴۱۴ق). *المحیط فی اللغة*. بیروت: عالم الکتاب.
- صفایی نیا، علی. (۱۴۰۲). «گونه شناسی ابتلائات زندگانی امام رضا (علیه السلام)». *پایان نامه کارشناسی ارشد*. به راهنمایی یحیی میرحسینی و محمد مهدی خیبر. دانشگاه مبین.
- صینی، محمود اسماعیل. (۱۴۱۴ق). *المکنز العربی المعاصر*. بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
- طبرسی، احمد بن علی. (بی تا). *ترجمه و شرح الاحتجاج*. تهران: مرتضوی.
- طبری آملی، محمد بن جریر بن رستم. (بی تا). *دلائل الإمامة*. قم: بعث.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷). *تاریخ الأمم والملوک*. به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دار التراث.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). *الأمالی*. قم: انتشارات دار الثقافة.
- عاملی، سید جعفر مرتضی. (۱۳۹۸). *حیة الامام الرضا (علیه السلام)*. بی جا: دارالتبلیغ الاسلامی.
- علی بن جعفر عریضی. (۱۴۰۹ق). *مسائل علی بن جعفر ومستدرکاتها*. قم: مؤسسه آل البيت (علیه السلام).
- غفاری، محسن. (۱۳۸۱). *پاره‌ای از بهشت: از غربت مظلومانه تا شهادت غریبانه*. تهران: پیام آزادی.
- فتال نیشابوری، محمد بن حسن. (۱۳۷۵). *روضه الواعظین*. قم: انتشارات رضی.
- قاضی عبدالجبار. (۱۹۶۵). *المغنی فی ابواب التوحید والعدل*. قاهره: الدار المصریه.
- کشی، محمد بن عمر. (۱۴۰۹ق). *اختیار معرفة الرجال*. ترجمه حسن مصطفوی. مشهد: دانشگاه مشهد.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). *الکافی*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). *بحار الأنوار*. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مشکور، محمد جواد. (۱۳۵۷). *فرهنگ تطبیقی عربی با زبانهای سامی و ایرانی*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). *الإرشاد*، قم: کنگره شیخ مفید.
 میرحسینی، یحیی. (۱۳۹۲). «امام رضا علیه السلام و جریان‌های داخلی امامیه». در *مجموعه ابعاد شخصیت و زندگانی حضرت امام رضا علیه السلام*. به سرپرستی دکتر پاکتچی. تهران: دانشگاه امام صادق. ج ۱. صص: ۲۰۱-۲۳۹.
 نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۰۷). *رجال*، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
 نوبختی، حسن بن موسی. (۱۴۰۴). *فرق الشیعه*. بیروت: دار الاضواء.

References

The Holy Qur'an.

- Abū Hilāl al-‘Askarī. 1980. *al-Furūq fī al-Lughah*. Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīdah. [In Arabic].
- Abū Mikhnaf, Lūṭ b. Yaḥyā. 1996. *Waq‘at al-Ṭaff*. Qom: Jāmi‘ih-ye Mudarrisīn. [In Arabic].
- Āghā Jamāl Khānsārī, Muḥammad b. Ḥusayn. 1987. *A Commentary on Ghurar al-Ḥikam wa Durar al-Kalim*. Tehran: Tehran University. [In Persian].
- ‘Alī b. Ja‘far al-‘Urayḍī. 1988. *Masā’il ‘Alī b. Ja‘far wa-Muṣṭadrakātuhā*. Qom: Āl al-Bayt. [In Arabic].
- ‘Āmilī, Sayyid Ja‘far Murtaẓā. 2019. *Ḥayāt al-Imām al-Riḍā*. [n.p.]: Dār al-Tablīgh al-Islāmī. [In Arabic].
- Ash‘arī, Abū al-Ḥasan. 1980. *Maqālāt al-Islāmīyīn wa-Ikhtilāf al-Muṣallīn*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. [In Arabic].
- Baḥrānī Iṣfahānī, ‘Abd Allāh. 1992. *‘Awālim al-‘Ulūm wa-al-Ma‘ārif*. Qom: Mu‘assisah-ye Imām Mahdī. [In Arabic].
- Basawī [Fasawī], Ya‘qūb b. Sufyān. 1981. *al-Ma‘rifah wa-al-Tārīkh*. Beirut: Mu‘assisat al-Risālah. [In Arabic].
- Buyukkara, Ali. 2000. “The Schism in the Party of Mūsā al-Kāẓim and the Emergence of the Wāqifa”. *Arabica*. T. 47, Fasc. 1, pp. 78-99.
- Behbūdī, Muḥammad Bāqir. 1991. “A Study on the Waqf Sect and an Examination of the History of the Wāqifiyya.” *Faṣlnāmeḥ-ye Dānishkadeh-ye ‘Ulūm-e Insānī-ye Dānishgāh-e Tarbiyat-e Mudarris 1 (5-7)*: 49-65. [In Persian].
- Erbilī, ‘Alī b. ‘Īsā. 2002. *Kashf al-Ghummaḥ*. Tabriz: Maktabah-ye Banī Hāshimī. [In Arabic].
- Fattāl Nīshābūrī, Muḥammad b. al-Ḥasan. 1996. *Rawḍat al-Wā‘izīn*. Qom: Intishārāt-i Raḍī. [In Arabic].
- Gesenius, W. (1939). *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*. London: Oxford.
- Ghaffārī, Muḥsin. 2002. *A Piece of Paradise: From Oppressive Exile to Lonely Martyrdom*. Tehran: Payām-i Āzādī. [In Persian].
- Ḥimyarī Qummī, ‘Abd Allāh b. Ja‘far. 1992. *Qurb al-Isnād*. Qom: Mu‘assisat Āl al-Bayt. [In Arabic].
- Ibn Abī Ya‘lā, Muḥammad b. Muḥammad. n.d. *Ṭabaqāt al-Ḥanābilah*. Beirut: Dār al-Ma‘rifah. [In Arabic].

- Ibn Athīr, ‘Izz al-Dīn ‘Alī b. Muḥammad. 1965. *al-Kāmil fī al-Tārīkh*. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic].
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. ‘Alī. 1959. *‘Uyūn Akhbār al-Riḍā*. Tehran: Intishārāt-i Jahān. [In Arabic].
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. ‘Alī. 1965. *‘Ilal al-Sharā’i’*. Qom: Intishārāt-i Dāvarī. [In Arabic].
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. ‘Alī. 1983. *al-Amālī*. Tehran: Islāmīyyih. [In Arabic].
- Ibn Fāris, Aḥmad. 1984. *Mu‘jam Maqāyīs al-Lughah*. Edited by ‘Abd al-Salām Hārūn. Qom: Maktab al-‘Ilām al-Islāmī. [In Arabic].
- Ibn Ḥamdān, Ḥusayn. 1998. *al-Hidāyah al-Kubrā*. Beirut: Maktab Islāmī. [In Arabic].
- Ibn Hammām al-Iskafī, Muḥammad. 1984. *al-Tamḥiṣ*. Qom: Mu‘assisah-ye Imām Mahdī. [In Arabic].
- Ibn Khazzāz al-Qummī, ‘Alī b. Muḥammad. 1980. *Kifāyat al-Athar fī al-Naṣṣ ‘alā al-A‘immah al-Ithnay ‘Ashar*. Qom: Bīdār. [In Arabic].
- Ibn Miskawayh, Aḥmad b. Muḥammad. 2000. *Tajārib al-Umam*. Edited by Abū al-Qāsim Imāmī. Tehran: Surūsh. [In Arabic].
- Ibn Shahr Āshūb, Muḥammad b. ‘Alī. 2000. *Manāqib Āl Abī Ṭālib*. Beirut: Dār al-Aḍwā’. [In Arabic].
- Ibn Ṭāwūs, ‘Alī b. Mūsā. 1990. *al-Mujtanā*. Qom: Bunyād-i Du‘ā. [In Arabic].
- Ja‘fariyān, Rasūl. 1989. “Imām Riḍā”. *Nūr-i ‘Ilm* 34: 22-55. [In Persian].
- Ja‘fariyān, Rasūl. 2002. *The Intellectual and Political Life of the Imams*. Qom: Anṣāriyān. [In Persian].
- James, E. O. “Rain” (1919), *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, ed. by James Hastings, V10, New York \Edinburg, Charles Scribner’s Sons\T. & T. Clark.
- Kashshī, Muḥammad b. ‘Umar. 1988. *Ikhtiyār Ma‘rifat al-Rijāl*. Mashhad: Mashhad University. [In Arabic].
- Khalīl b. Aḥmad al-Farāhīdī. 1989. *Kitāb al-‘Ayn*. Edited by Mahdī al-Makhzūmī and Ibrāhīm al-Sāmarrā’ī. Qom: Mu‘assisat Dār al-Hijrah. [In Arabic].
- Khān Muḥammadī, Karīm, and Anwārī, Muḥammad Riḍā. 2020. “Analyze the ostentatious actions of Ma‘mun in his encounters with Imam Riḍā” *Tārīkh-i Islām* 83: 167-94. [In Persian].
- Kulaynī, Muḥammad b. Ya‘qūb. 1986. *al-Kāfī*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyyeh. [In Arabic].
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. 1983. *Biḥār al-Anwār*. Beirut: Mu‘assisat al-Wafā’. [In Arabic].
- Mashkūr, Muḥammad Jawād. 1978. *A Comparative Lexicon of Arabic with Semitic and Iranian Languages*. Tehran: Bunyād-i Farhang-i irān. [In Persian].
- Mirhoseini, Yahya. 2013. “Imam Riḍā and the Internal Movements of Twelver Shiism”. In *The Dimensions of the Personality and Biography of Imam Riḍā*. edited by Ahmad Paktachi. 1:201-239. Tehran: Imam sadiq University. [In Persian].
- Mufīd, Muḥammad b. Muḥammad. 1992. *al-Irshād*. Qom: Shaykh Mufid Congress. [In Arabic].
- Najāshī, Aḥmad b. ‘Alī. 1987. *Rijāl*. Qom: Intishārāt-e Jāmi‘ih-ye Mudarrisīn. [In Arabic].
- Nawbakhtī, Ḥasan b. Mūsā. 1984. *Firaq al-Shī‘ah*. Beirut: Dār al-Aḍwā’. [In Arabic].

- Qāḍī ‘Abd al-Jabbār. 1965. *al-Mughnī fī Abwāb al-Tawḥīd wa-al-‘Adl*. Cairo: al-Dār al-Miṣrīyah. [In Arabic].
- Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn. 1991. *al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur’ān*. Beirut/Damascus: Dār al-‘Ilm/al-Dār al-Shāmīyeh. [In Arabic].
- Rassī, Qāsim b. Ibrāhīm. 2000. *Majmū‘ Kutub wa-Rasā’il. Ṣan’ā’: Mu’assisat al-Imām Zayd b. ‘Alī*. [In Arabic].
- Ṣafā’īniyā, ‘Alī. 2023. “A Typology of the Afflictions in the Life of Imam Riḍā”. Master’s thesis. Under the supervision of Yahya Mirhoseini and Mohammad Mehdi Kheibar. Meybod university. [In Persian].
- Ṣāḥib b. ‘Abbād, Ismā‘īl. 1993. *al-Muḥīṭ fī al-Lughah*. Beirut: ‘Ālam al-Kitāb. [In Arabic].
- Shūbakalā’ī, Muslim. 2009. “The States of Exile/Strangeness of Imam Riḍā”. *Murabbiyān* 34: 22-36. [In Persian].
- Ṣīnī, Maḥmūd Ismā‘īl. 1994. *al-Makanz al-‘Arabī al-Mu‘āṣir*. Beirut: Maktabat Lubnān Nāshirūn. [In Arabic].
- Subḥānī, Ja‘far. n.d. *al-Mīlal wa-al-Niḥal*. Qom: Mu’assisat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic].
- Ṭabarī Āmulī, Muḥammad b. Jarīr b. Ruṣṭam. n.d. *Dalā’il al-Imāmah*. Qom: Be‘that. [In Arabic].
- Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr. 1967. *Tārīkh al-Umam wa-al-Mulūk*. Edited by Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm. Beirut: Dār al-Turāth. [In Arabic].
- Tamīmī Āmodī, ‘Abd al-Wāḥid b. Muḥammad. 1989. *Taṣnīf Ghurar al-Ḥikam wa-Durar al-Kalim*. Qom: Dār al-Kitāb al-Islāmī. [In Arabic].
- Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. 1993. *al-Amālī*. Qom: Intishārāt Dār al-Thiqāfah. [In Arabic].
- Zammit, Martin (2002). *A comparative lexical study of Quranic Arabic*. Leiden: Brill.